

УДК 159.922.79-056.34-053.4

Баташева Н.І.

Інститут спеціальної педагогіки
Національної академії педагогічних наук України,
м. Київ, Україна, natasha_batasheva@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЦЕПТИВНОГО ТА КОГНІТИВНОГО КОМПОНЕНТІВ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ДОШКІЛЬНИКІВ ІЗ ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ

Анотація

У статті представлено особливості перцептивного та когнітивного компонентів емоційної сфери дошкільників із затримкою психічного розвитку залежно від соціальних умов виховання. Для дослідження особливостей перцептивного та когнітивного компонентів емоційної сфери у дошкільників цієї категорії застосовувалась спеціальна методика, яка складалася з декількох діагностичних серій, які становлять зміст зазначених компонентів, а саме: особливості сприймання, розуміння, ідентифікації емоцій різних модальностей; рівень довільного вираження емоцій різних модальностей; обсяг емоційного досвіду і емоційних уявлень; особливостей розуміння соціальних емоцій; чинник емоційної напруги.

Ключові слова: емоційна сфера, перцептивний компонент, когнітивний компонент, дошкільники із затримкою психічного розвитку.

Баташева Н.И.

Институт специальной педагогики
Национальной академии педагогических наук Украины,
г. Киев, Украина

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЦЕПТИВНОГО И КОГНИТИВНОГО КОМПОНЕНТОВ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ СФЕРЫ ДОШКОЛЬНИКОВ С ЗАДЕРЖКОЙ ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация

В статье представлены особенности перцептивного и когнитивного компонентов эмоциональной сферы дошкольников с задержкой психического развития в зависимости от социальных условий воспитания. Для исследования особенностей перцептивного и когнитивного компонентов эмоциональной сферы у детей этой категории применялась специальная методика, которая состояла из нескольких диагностических серий, которые составляют содержание указанных компонентов, а именно: особенности восприятия, понимания, идентификации эмоций разных модальностей; уровень произвольного выражения эмоций различных модальностей; объем эмоционального опыта и эмоциональных представлений; особенностей понимания социальных эмоций; фактор эмоционального напряжения.

Ключевые слова: эмоциональная сфера, перцептивный компонент, когнитивный компонент, дошкольники с задержкой психического развития.

Batasheva N.I.,
Institute of Special Pedagogy
The National Academy of Educational Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

THE FEATURES OF PERCEPTIVE AND COGNITIVE COMPONENTS OF THE EMOTIONAL SPHERE PRESCHOOL CHILDREN WITH MENTAL RETARDATION

The article describes the features of perceptive and cognitive components of the emotional sphere preschool children with mental retardation, depending on the

social conditions of education. For researching the features of perceptive and cognitive components of the emotional sphere preschool children was applied a special technique which consisted of several diagnostic series that are constitute the content of these components: perception, understanding, emotion identification of different modalities; the amount of emotional experience and emotional perceptions; understanding the characteristics of social emotions; of emotional tension. As a result of the research this problem preschool children with mental retardation demonstrated a low and middle levels of perception, understanding of expressive signs and of arbitrary expression of emotions the different modalities. The preschool children with mental retardation have a limited amount of emotional experience, narrowing the range emotions and superficial knowledge about the different emotional states due to violations of regulatory functions of the central nervous system and the social conditions of education of this category of children. Socially deprived children with mental retardation have limited experience of different emotional modalities and their range because its accumulation occurs in communicating with other people, contacts with the surrounding reality, which the child is deprived, leading to impoverishment cognitive-affective schemes emotions.

Keywords: emotional sphere, perceptive component, cognitive component, preschool children with mental retardation.

Важливе значення у процесі становлення особистості людини має розвиток емоційної сфери, яка відіграє важливу роль в психічному житті людини, супроводжуючи її діяльність, впливає на формування і розвиток пізнавальних процесів, становлення особистості, розвиток таких важливих якостей, як чуйність у ставленні до інших людей, їхніх переживань, власне емоційне самовідчуття, яке відображає цілісне ставлення людини до світу.

Теоретичний аналіз досліджень емоційної сфери у дошкільників із затримкою психічного розвитку свідчить про особливості її розвитку, які

найперше, пов'язані із етіопатогенезом цього стану. Описано вплив емоційно-вольової недостатності на розвиток пізнавальної діяльності (Т.Ілляшенко, Т.Сак, Л.Прохоренко, М.Певзнер, Т.Власова, К.Лебединська, В.Лебединський та ін.) [4; 7; 6]. Спеціально досліджувалося розуміння дітьми із ЗПР емоційного стану інших людей (Т.Стерніна) [8], особливості формування позитивного ставлення дітей дошкільного віку до близьких і однолітків (О.Васильєва) [2], розвиток механізмів емоційної виразності (І.Воропаєва) [3]. Разом з тим, дослідження особливостей емоційної сфери дітей дошкільного віку із затримкою психічного розвитку (далі ЗПР), залишаються ще недостатньо розкритими і потребують подальшого поглиблення та розроблення прийомів і методів корекції порушень емоційного розвитку цієї категорії дітей. З цією метою нами було організовано і проведено дослідження, спрямоване на вивчення специфіки емоційної сфери дошкільників із ЗПР, які виховуються у різних соціальних умовах. У дослідженні важливо було прослідкувати особливості функціонування окремих складових емоційної сфери, зокрема з'ясувати особливості її компонентів: перцептивного; когнітивного; експресивного; вербального. А також визначити умови, що визначають успішність їх функціонування.

Метою статті є розкриття змісту перцептивного і когнітивного компонентів емоційної сфери у дошкільників із ЗПР, які перебувають у різних соціальних умовах.

Для цього було проведено дослідження з вивчення: сприймання експресії людини за зовнішніми ознаками (за схематичними зображеннями, фотографіями, сюжетними малюнками); розуміння емоцій різних модальностей, причин їх виникнення та проявів; розуміння соціальних емоцій дошкільниками із ЗПР.

В експерименті брали участь дошкільники із ЗПР 4,5-6 років та 6-7 років, які перебувають у дитячому будинку та дошкільники із ЗПР, які

зростають у сім'ї і відвідують спеціальний дошкільний навчальний заклад (далі ДНЗ) для дітей із ЗПР, а також дошкільники з нормальним розвитком (далі НР), які відвідують загальноосвітній ДНЗ. Дослідження у порівняльному плані давало можливість ґрунтовніше виділити специфічні особливості компонентів емоційної сфери у дошкільників із ЗПР, які зростають та виховуються у різних умовах і прослідкувати динаміку їх розвитку. При цьому виконання діагностичних завдань дітьми з нормальним розвитком слугувало показником вікової норми.

Для дослідження перцептивного і когнітивного компонентів емоційної сфери у дошкільників із ЗПР ми використали методику «Емоційна ідентифікація» О.Ізотової, що дозволила з'ясувати: домінуючий тип сприймання емоції і частково еталону експресії, який є основою впізнання дитиною емоційного стану іншої людини; особливості розуміння, ідентифікації емоцій різних модальностей; рівень довільного вираження емоцій різних модальностей; обсяг емоційного досвіду і емоційних уявлень; чинник емоційної напруги.

У ході дослідження *перцептивного компоненту* емоційної сфери вивчалися особливості сприймання експресії дошкільниками із ЗПР, зокрема здатності адекватно впізнати і вербалізувати емоційний стан за схематичним зображенням. Результати дослідження показали, що дошкільники із ЗПР, які перебувають у дитячому будинку, мають переважно середній та низький рівні сприймання експресії, кількість встановлених ними експресивних ознак значно менша (62,5%), ніж у дошкільників з НР (80%) та у дошкільників із ЗПР, які зростають у сім'ї і відвідують спеціальний ДНЗ (66%). Дошкільники із ЗПР неточно диференціюють різні емоції, не враховують всі експресивні прояви емоції, більшість з них диференціюють такі емоції як: радість, гнів, сум, страх, проте суттєві труднощі виникають під час встановлення емоцій відрази та заздрості. Більшість дітей з НР встановлюють емоції з першої спроби, довго не думаючи над завданням, а діти із ЗПР розуміють інструкцію

гірше, потребують її повторення кілька разів. Слід зазначити, що наявність затримки психічного розвитку позначається на оволодінні словами і словосполученнями, що позначають певні емоційні переживання, тому більшість дітей під час пояснення значення емоційної піктограми не можуть ґрунтовно розповісти про ознаки, які свідчать про наявність емоції, а зображують її пантомімічно: «Цей гном Плакса. У нього сльози і рот так» (демонстрування), «Цей гном Бояка. У нього ротик як «О»» (демонстрування). Це є свідченням недостатнього досвіду розпізнавання власних емоційних переживань, бідного словникового запасу і елементарного вміння формулювати свої думки. Встановлено, що в умовах спеціального ДНЗ відбувається більш стрімкий розвиток сприймання експресії дітьми порівняно із умовами виховання у дитячому будинку.

Результати дослідження із визначення домінуючого *типу сприймання експресії* свідчать, що у дітей середнього та старшого дошкільного віку із ЗПР обох груп переважає дифузно-аморфний (дошкільники із ЗПР, які перебувають у дитячому будинку – 18,8%; дошкільники із ЗПР зі спеціального ДНЗ – 14%), дифузно-локальний (дошкільники із ЗПР, які перебувають у дитячому будинку – 45,8%; дошкільники із ЗПР зі спеціального ДНЗ – 42%) та аналітичний (дошкільники із ЗПР, які перебувають у дитячому будинку – 27,1%; дошкільники із ЗПР зі спеціального ДНЗ – 28%) типи сприймання експресії порівняно з дошкільниками з НР, у яких переважають аналітичний, синтетичний і аналітико-синтетичний типи сприймання експресії. Таким чином, тип сприймання експресії у дітей дошкільного віку із ЗПР перебуває на більш низькому рівні розвитку, в порівнянні з віковою нормою. Так, коли дошкільникам із ЗПР, які перебувають у дитячому будинку, пропонувалося встановити емоційний стан, зображений на піктограмі, вони дають відповіді на зразок: «Боягуз. Боїться, у нього круглий рот», «Злюка. Злиться. Насупив брови». Частина дітей не можуть дати назву емоції, тому намагаються

позначити її відповідною дією: «Плаче», «Сміється», «Лякається», «Не подобається йому» та ін. Слід зазначити, що загальними труднощами для дошкільників із НР та ЗПР було визначення емоцій заздрості та відрази. Дошкільники із ЗПР самостійно не можуть дати назву емоції, потребують надання орієнтаційної та предметно-дієвої допомоги, що свідчить про звуження діапазону переживань цих дітей.

Отже, розвиток сприймання експресії у дошкільників із ЗПР, які перебувають у дитячому будинку відбувається повільніше у порівнянні з дітьми із ЗПР, які зростають у сім'ї і відвідують спеціальний ДНЗ. На нашу думку це пов'язано з деприваційною ситуацією розвитку, що негативно впливає на накопичення емоційного досвіду і знань про причини виникнення емоцій, способи їх вираження, а також розуміння експресивних ознак емоцій оточуючих. Більшості дошкільників із ЗПР важко визначити різницю між схожими емоційними станами, такими як сум і гнів, здивування і страх, гнів і відраза (лише за формою рота, не звертаючи уваги на інші ознаки).

У ході дослідження вивчалися *особливості когнітивного компоненту*, зокрема розуміння експресивних ознак емоцій, особливості емоційної ідентифікації, рівні розуміння емоцій, особливості довільного відтворення емоцій. Результати дослідження особливостей *розуміння експресивних ознак* дошкільниками із ЗПР показали, що значно менша кількість дітей цієї категорії змогли правильно виділити весь комплекс експресивних ознак (очі-рот-брови) за 4-6 модальностями і графічно їх зобразити. Найбільш розвинену здатність до розуміння емоцій мають дошкільники із ЗПР, які виховуються у сім'ї і відвідують спеціальний ДНЗ порівняно з дошкільниками із ЗПР, які перебувають у дитячому будинку, що свідчить про вплив освітнього середовища на здатність до розуміння емоцій. Дошкільники із ЗПР лише частково виділяють і промальовують експресивні ознаки емоційних станів. Здебільшого вони звертають увагу на очі і рот, з додаванням, менш інформативних в цьому відношенні, носа і вух.

Найнижчий рівень розуміння емоцій було встановлено у дошкільників із ЗПР, які перебувають у дитячому будинку (4-6 р. – 50%, 6-7 р. – 38,9%) порівняно з дітьми із ЗПР, які зростають у сім'ї і відвідують спеціальний ДНЗ (4-6 р. – 42,9%, 6-7 р. – 31,8%) та з однолітками з НР (4-6 р. – 27,3%, 6-7 р. – 11,8%). Найуспішніше діти усіх категорій графічно зображують емоції радості, суму, гніву, страху, гірше відрази і заздрості.

Дослідження у дошкільників із ЗПР особливостей *емоційної ідентифікації*, особливостей співвіднесення експресивних ознак емоції, особливостей вербалізації за фотографіями різних емоцій, співставлення фотоеталонів експресивних виявів емоцій і відповідних піктограм засвідчило, що переважна більшість дошкільників із ЗПР, які перебувають у дитячому будинку, мають низький рівень ідентифікації емоцій (4,5-6 р. – 50%, 6-7 р. – 33,3%) на відміну від однолітків із ЗПР, які зростають у сім'ї і відвідують спеціальний ДНЗ (4,5-6 р. – 42,9%, 6-7 р. – 27,3%) та однолітків з НР (4,5-6 р. – 21,2%, 6-7 р. – 5,9%). Ця категорія дітей потребує постійної орієнтаційної та предметно-дієвої допомоги. Слід зазначити, що дошкільники 4,5-6 років із ЗПР порівняно з дошкільниками 6-7 років із ЗПР демонструють значно гірші результати за показником ідентифікації емоцій. Причини виникнення цих труднощів можуть бути зумовлені особливостями функціонування механізмів ідентифікації емоцій у середньому дошкільному віці, у них відсутні адекватні терміни для опису емоцій іншої людини, діти здатні ідентифікувати емоцію, ґрунтуючись тільки на одному джерелі інформації – ситуації, в якій опинився персонаж, або виразі його обличчя. З іншого боку, вплив на ідентифікацію емоцій завдають недоліки інтелектуальних функцій, а також умови, в яких живуть і виховуються дошкільники із ЗПР. Спільним для всіх категорій дітей було встановлення піктограми як еталону ідентифікації емоції.

Найуспішніше дошкільники із ЗПР впізнають і вербалізують такі емоційні стани, як радість, сум, злість, страх тоді як здивування, відразу,

зздрість, сором, образу вони визначають, через зазначені вище емоції, спираючись не на весь експресивний комплекс, а лише на окремі ознаки. Під час ідентифікації соціальних емоцій сорому, подиву, відрази, заздрості та образи, у дітей виникають суттєві труднощі. Характерним для дошкільників із ЗПР виявилось уподібнення емоцій. Часто фотоеталон із зображенням експресивних проявів емоції відрази діти поєднують з піктограмою експресивних проявів емоції гніву і пояснюють: «Це зле обличчя» або: «Це підходить. Вони злі».

Результати дослідження ідентифікації емоційних ситуацій дошкільниками із ЗПР показали порушення розуміння соціальних емоцій (сорому, відрази, презирства, співчуття), труднощі в розумінні причин виникнення емоційних переживань, характеру стосунків між персонажами, які зображені на сюжетному малюнку. Найбільш розвинену здатність до ідентифікації емоційних ситуацій мають дошкільники із ЗПР, які зростають у сім'ї і відвідують спеціальний ДНЗ, зокрема середній рівень розуміння (4,5-6 р. – 53,6%, 6-7 р. – 40,9%), у порівнянні з дошкільниками із ЗПР, які перебувають у дитячому будинку (4,5-6 р. – 50%, 6-7 р. – 38,9%). Найуспішніше дошкільники із ЗПР обох груп ідентифікують базові емоції (радості, гніву, суму, страху). Проте, були виявлені значущі розбіжності за показником ідентифікації емоцій (соціального генезу) між групами дошкільників із ЗПР, таких як: відраза, образа, співпереживання, сором, презирство. Розуміння емоційного змісту ситуації та встановлення відповідної емоції соціального генезу залежить від впливу соціального компоненту освітнього середовища, в якому перебуває дитина із ЗПР. Внаслідок впливу соціальної депривації на дошкільників, які перебувають у будинку дитини, їх емоційний досвід збіднений, а отже вони мають значно меншу кількість зразків емоційних ситуацій, які підлягають їх розумінню, відповідно здатність до розуміння емоції за впливом антецеденту у них знижена, порівняно з дошкільниками із ЗПР, які зростають у сім'ї і

відвідують спеціальний ДНЗ.

Найбільше труднощів у дітей із ЗПР викликали ситуації, що провокували виникнення відповідних соціальних емоцій: здивування, презирства, сорому, співпереживання («Хлопчик і дівчинка показують пальцем, а тьотя опустила голову вниз» (презирство); «Дядя катався на самокаті і зламав кістку, а дівчинка на нього дивиться» (співпереживання); «Дівчинка дарує подарунок» (здивування). Дошкільники із ЗПР просто перераховували предмети та окремі дії, зображені на малюнках. Спільною рисою для дошкільників із ЗПР, які зростають у сім'ї і відвідують спеціальний ДНЗ та соціально депривованих дошкільників із ЗПР, які перебувають у дитячому будинку, є ототожнення страху з сумом: «Їй сумно, плаче, бо на неї напала собака»; сорому з сумом: «Йому сумно, його сварять»; здивування з радістю «Він радіє, бо йому дають подарунок».

У ході дослідження визначався *рівень розуміння емоцій* у дошкільників усіх груп. Аналіз результатів показав, що одним із домінуючих рівнів розуміння емоцій для групи дошкільників із ЗПР, порівняно з групою дошкільників з НР, є ситуативно-конкретний: дошкільники із ЗПР, які зростають у сім'ї і відвідують спеціальний ДНЗ – 34%, дошкільники із ЗПР, які перебувають у дитячому будинку – 45,8%. Встановлено, що дошкільники із ЗПР звертають увагу переважно на зображені на сюжетному малюнку дії персонажу: «Закрила очі руками, плаче», «Хлопчик штовхає посуд», «Хлопчик зламав ногу». При цьому діти потребують допомоги експериментатора у вигляді низки запропонованих словесних позначень емоційного стану (сум, відраза, співчуття, образа), тобто підказкою. Другим домінуючим рівнем розуміння емоцій дітьми із ЗПР виявився рівень словесного позначення і опису експресії, зокрема для дошкільників, які зростають у сім'ї і відвідують спеціальний ДНЗ (52%), для дошкільників із ЗПР, які перебувають у дитячому будинку (43,8%). Дошкільники із ЗПР виділяють експресію в цілому або перераховують її елементи, описують, в

деяких випадках самостійно називають емоційний стан: «Вони такі злі, дуже сердиті. Стоять так, руки стиснули, очі злі» у ситуації «Бійка» (гнів), «Кривиться, нічого не подобається, не їсть» у ситуації «Відраза їжі» (відраза). Серед дошкільників із ЗПР, які перебувають у дитячому будинку, показники рівня розуміння емоцій значно нижчі, порівняно з дошкільниками, які зростають у сім'ї і відвідують спеціальний ДНЗ, що обумовлюється особливостями їх інтелектуального та мовленнєвого розвитку, а також соціальною депривацією. Отже, в умовах дитячого будинку дитина із ЗПР перебуває у ситуації соціальної депривації (обмеження контактів з навколишнім, обмеження можливості спілкування з іншими людьми), що негативно впливає на розвиток розуміння змісту емоційних ситуацій, що є антецедентом емоцій.

Дослідження особливостей *довільного відтворення різних емоцій* (8 модальностей) свідчить, що для переважної більшості дошкільників із ЗПР, які перебувають у дитячому будинку, характерний низький рівень відтворення як основних так і додаткових емоцій (4,5-6 р. – 53,3%, 6-7 р. – 50%) порівняно з дошкільниками із ЗПР, які зростають у сім'ї і відвідують спеціальний ДНЗ (4,5-6 р. – 42,9%, 6-7 р. – 45,5%). Варто зазначити, що у дошкільників із ЗПР обох груп виникають суттєві труднощі під час довільного вираження таких емоцій як: презирство, здивування, сором, заздрість. Під час відтворення емоції заздрості діти демонструють експресивні ознаки радості або гніву, замість сорому демонструють образу, замість відрази – гнів, що є свідченням спрощення схеми когнітивно-афективних уявлень про емоції та обмеження емоційної виразності, через відсутність адекватного емоційного досвіду. Під час відтворення емоцій діти уподібнюють їх мімічні прояви, спостерігається слабка активізація верхнього патерну. Дітям під час виконання завдання надавалася змістовна допомога, яка полягала у вербальному поясненні способів виконання завдання, а також на наочному показі (показі фотографії, піктограми).

Таким чином, результати дослідження перцептивного та когнітивного компонентів емоційної сфери у дошкільників із ЗПР засвідчили переважно низький та середній рівні розвитку сприймання, розуміння експресивних ознак та довільного вираження емоцій різних модальностей. Дошкільники із ЗПР мають обмежений обсяг емоційного досвіду, звуження діапазону переживань та поверхові знання про різні емоції. Рівень сприймання, розуміння емоцій та емоційних станів, причин їх виникнення, їх вербалізації та довільного вираження у дошкільників із ЗПР, які зростають у сім'ї і відвідують спеціальний ДНЗ, хоча і відстає від норми, розвинені дещо краще ніж у соціально депривованих дошкільників із ЗПР, які перебувають у дитячому будинку. Отже, недостатність відчуттів і обмеженість інтерпретації чуттєвого матеріалу, порушення регуляторних функцій ЦНС і соціальні умови виховання дошкільників із ЗПР призводять до неповноцінного сприймання ними емоційних станів інших людей і не завжди адекватному, недиференційованому виразу власних емоцій. Соціально депривована дитина із ЗПР має обмежений досвід переживань емоцій різних модальностей та їх діапазон, адже його накопичення відбувається у спілкуванні з іншими людьми, контактах з навколишньою дійсністю, яких дитина позбавлена, що призводить до збіднення когнітивно-афективної схеми емоцій.

Таким чином, особливості перцептивного та когнітивного компонентів емоційної сфери дошкільників із ЗПР не сприяють особистісному зростанню цієї категорії дітей, ускладнюють їх соціалізацію.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробці корекційно-розвивальної методики з формування емоційної сфери соціально депривованих дошкільників із ЗПР з урахуванням виявлених особливостей їх емоційного розвитку в умовах дитячого будинку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баташева Н.І. Особливості формування емоційної сфери соціально депривованих дошкільників із затримкою психічного розвитку / Н.І. Баташева // Особлива дитина: навчання і виховання. – 2016. – №4. – С. 59–66.
2. Васильева Е.Н. Шестилетние дети: проблемы и исследования: монография / Е.Н. Васильева. – Н. Новгород, 1993. – 98-108 с.
3. Воропаева И.П. Коррекция эмоциональной сферы младших школьников / И.П. Воропаева – М.: Изд-во ИПК и ПРНО МО, 1993. – 56 с.
4. Діти із затримкою психічного розвитку та їх навчання / Т.Д. Ілляшенко, Н.А. Бастун, Т.В. Сак.– К.: ІЗМН, 1997. – 128 с.
5. Омельченко І.М. Технологія формування хронотопу комунікативної діяльності у дітей із затримкою психічного розвитку / І.М. Омельченко // Особлива дитина: навчання і виховання. – 2015. – № 2. – С. 59–66.
6. Прохоренко Л.І. Мотиваційні чинники навчальної діяльності школярів із затримкою психічного розвитку / Л.І. Прохоренко // Особлива дитина: навчання і виховання. – 2016. – № 2. – С. 58–63.
7. Сак Т.В. Програма «Корекція розвитку» та її реалізація у навчанні школярів із затримкою психічного розвитку / Т.В. Сак // Особлива дитина: навчання і виховання. – 2016. – № 2. – С. 7–13.
8. Стернина Т.З. Понимание эмоциональных состояний другого человека детьми с нарушением умственного развития / Т.З. Стернина // Дефектология. – 1988. – № 3. – С. 8-15.

REFERENCES:

1. Batasheva N.I. (2016). Osoblyvosti formuvannia emotsiinoi sfery sotsialno depryvovanykh doshkilnykiv iz zatrymkoiu psykichnoho rozvytku. Osoblyva dytyna: navchannia i vykhovannia, 4, 59–66.
2. Vasil'eva E.N. (1993). Shestiletnie deti: problemy i issledovanija. N.Novgorod [in Russian].

3. Voropaeva I.P. (1993). Korrekcija jemocional'noj sfery mladshih shkol'nikov. M.: Izd-vo IPK i PRNO MO [in Russian].
4. T.D. Illjashenko, N.A. Bastun, T.V. Sak. (1997). Dity iz zatrymkoju psykhnichnogho rozvytku ta jikh navchannja. K.: IZMN [In Ukrainian].
5. Omelchenko I.M. (2015). Tekhnolohiia formuvannia khronotopu komunikatyvnoi diialnosti u ditei iz zatrymkoiu psykhnichnoho rozvytku. Osoblyva dytyna: navchannia i vykhovannia, 2, 59–66.
6. Prokhorenko L.I. (2016). Motyvatsiini chynnyky navchalnoi diialnosti shkoliariv iz zatrymkoiu psykhnichnoho rozvytku. Osoblyva dytyna: navchannia i vykhovannia, 2, 58–63.
7. Sak T.V. (2016). Prohrama «Korektsiia rozvytku» ta yii realizatsiia u navchanni shkoliariv iz zatrymkoiu psykhnichnoho rozvytku. Osoblyva dytyna: navchannia i vykhovannia, 2, 7–13.
8. Sternina T.Z. (1988). Ponimanie jemocional'nyh sostojanij drugogo cheloveka det'mi s narusheniem umstvennogo razvitija. Defektologija, 3. 8 – 15 [in Russian].